

DIDAKTIKA ČESKÉHO JAZYKA

OKRUHY PRO DOMÁCÍ PŘÍPRAVU S OSNOVOU A STUDIJNÍMI ZDROJI

11. SLOVNÍ ZÁSoba V UČIVU 1. STUPNĚ ZŠ

- Konkrétní výuková témata zařazená do 1. a 2. období ZŠ (vyvozované termíny a jejich vymezení)
- Konkrétní problémy související s výukou tohoto učiva a strategie jejich řešení
- https://didaktikamj.upol.cz/index.php/studijni_materialy?id=304 (prezentace Slovní zásoba na 1. stupni ZŠ – vybrat jen to, co je relevantní pro 1. st., prezentace Významové vztahy slov na 1. stupni ZŠ)
- Dokument Slovní zásoba-orientační přehled učiva (v Teamsech)

Konkrétní výuková témata zařazená do 1. a 2. období ZŠ (vyvozované termíny a jejich vymezení)

- **Slovní zásoba** – představuje **soubor všech slov a slovních spojení** (lexikálních jednotek, lexémů), která se vyskytují **v jednom konkrétním jazyce**
 - o Slova, která člověk používá při ústním i psaném projevu – **aktivní slovní zásoba** (asi 3 000 – 10 000 slov)
 - o Slova, kterým člověk rozumí, ale sám je běžné nepoužívá – **pasivní slovní zásoba** (je 3-6x obsáhlejší, zahrnuje asi 50 000 slov)
- **Zařazení učiva do RVP**
 - o Slova a pojmy, význam slov, slova jednoznačná a mnohoznačná, antonyma, synonyma, homonyma
 - o **1. období**
 - Porovnává významy slov, zvláště **slova opačného významu a slova významem souřadná, nadřazená a podřazená**, vyhledává v textu **slova příbuzná**
 - o **2. období**
 - Porovnává významy slov, zvláště **slova stejného, nebo podobného významu a slova vícevýznamová**
 - Rozlišuje **slova spisovná** a jejich **nespisovné tvary**

SLOVNÍ ZÁSoba

Návrh rozdělení konkrétního učiva z oblasti slovní zásoby a tvoření slov do jednotlivých ročníků. Uvedené ročníky jsou však pouze orientační, závazné výstupy pro jednotlivá období jsou nastaveny v RVP ZV.

1. OBDOBÍ

2. ročník

SLOVNÍ ZÁSoba

→ SLOVA NADŘAZENÁ, PODŘAZENÁ A SOUŘADNÁ

→ SLOVA PROTIKLADNÁ (ANTONYMA)

→ praktické seznámení s homonymy v pravopisu slov s párovými souhláskami (plót-plod)

3. ročník

SLOVNÍ ZÁSoba

→ SLOVA SOUZNÁČNÁ (SYNONYMA)

→ SLOVA JEDNOZNAČNÁ A MONOHOZNAČNÁ=VÍCEVÝZNAMOVÁ

→ praktické seznámení s homonymy v pravopisu slov vyjmenovaných (být-bít)

TVOŘENÍ SLOV

→ praktické seznámení s odvozováním slov pomocí slovo tvorby (např. při odvozování slov příbuzných ke slovům vyjmenovaným)

RVP ZV 2023:

ČJL-3-2-02 porovnává významy slov, zvláště slova opačného významu a slova významem souřadná, nadřazená a podřazená

2. OBDOBÍ

4. ročník

SLOVNÍ ZÁSoba

→ SLOVA SPISOVNÁ A NESPISOVNÁ

→ SLOVA CITOVĚ ZABARVENÁ

5. ročník

TVOŘENÍ SLOV

→ seznámení se slovo tvorbou (SLOVO ZÁKLADOVÉ A ODVOZENÉ, SLOVOTVORNÝ ZÁKLAD, SLOVOTVORNÝ PROSTŘEDEK)

RVP ZV 2023:

ČJL-5-2-01 porovnává významy slov, zvláště slova stejného nebo podobného významu a slova vícevýznamová
ČJL-5-2-04 rozlišuje slova spisovná a jejich nespisovné tvary

DIDAKTIKA ČESKÉHO JAZYKA

OKRUHY PRO DOMÁCÍ PŘÍPRAVU S OSNOVOU A STUDIJNÍMI ZDROJI

- Konkrétní změny slovní zásoby
 - o Tvoření nových slov – odvozováním, skládáním, zkracováním

I. ODVOZOVÁNÍ (DERIVACE)

Je to tvoření slov pomocí

- a) předpon (přidávání předpon je **PREFIXACE**, odebrání předpon je **DEPREFIXACE**)
– např. **do**nést,
- b) přípon (**SUFFIXACE**, **DESUFFIXACE**) – např. žá**ky**ně,
- c) koncovkami (**KONVERZE**) – např. mlad**ý**,
- d) předponou i příponou (**PREFIXÁLNĚ-SUFFIXÁLNÍ**) – např. ná**h**rdel**ní**k,
- e) předponou a koncovkou (**PREFIXÁLNĚ-KONVERZNÍ**) – např. ná**m**ěst**í**.

Slova, která spolu **významově souvisí** a **mají společný kořen** (liší se jen předponami a příponami), jsou **SLOVA PŘÍBUZNÁ**.

Všechna slova příbuzná tvoří **SLOVNÍ ČLEĎ**.

II. SKLÁDÁNÍ (KOMPOZICE)

Je to tvoření nových slov z více slov předlokových.

Skládáním vznikají **SLOŽENINY**:

- a) **Složeniny nevlastní (SPŘEŽKY)** – vznikají spojením slov v původním tvaru, obvykle však se změněným slovosledem (např. *světadíl*, *vlastizrada*).
- b) **Složeniny vlastní** – nemůžeme je rozdělit na volné spojení slov, neboť obě části, nebo alespoň první z nich, nejsou samostatným slovem a vznikají až ve složenině (např. *vodotrysk*, *myšilov*). První část těchto složenin bývá zakončena na samohlásku (kompoziční vokál), což je nejčastěji -o-, řidčeji -e- nebo -i-.

III. ZKRACOVÁNÍ (ABREVIACE)

Zkracováním vznikají **ZKRATKY**:

- a) **Zkratky grafické** – zkrácení se projevuje jen v grafické podobě, ale čtou se jako nezkrácené slovo (např. *tj.*, *apod.*),
- b) **Zkratky graficko-fonické** – zkrácení se projevuje v grafické i zvukové podobě (např. *ČR*, *MŠMT*),
- c) **Zkratky fonické (ZKRATKOVÁ SLOVA)** – časem nabyly podoby slova, ohýbají se, jsou součástí odvozování atd. (např. *Umprum*, *Čedok*).

- o **Změna slovního významu**
 - **Rozšiřování významu slov** – př. slovo *myš* označovalo původně jen zvíře, nyní i součást PC
 - **Zužování významu slov** – př. slovo *máslo* označovalo původně jakékoli mazadlo, teď pojmenovává pouze mléčný výrobek s konkrétním množstvím mléčného tuku
 - **Posunutí významu slov** – př. slovo *nábytek* původně označovalo nabyté jmění tedy majetek
- o **Spojováním slov ve víceslovná pojmenování (kolokace)**
 - **Sousloví** – př. vysoká škola (neoznačuje vysokou budovu školy)
 - **Frazémy** – rčení, pořekadla, pranostiky apod.
- o **Přejímání slov z cizích jazyků**
 - **Slova zdomácnělá** – cizí původ si u nich už ani neuvědomuje (př. *klobouk* z turečtiny, *koláč* z italštiny)
 - **Slova cizí** – v různé míře si zachovala svůj původní ráz (v grafické či fonetické podobě, př. *monitor*)

DIDAKTIKA ČESKÉHO JAZYKA

OKRUHY PRO DOMÁCÍ PŘÍPRAVU S OSNOVOU A STUDIJNÍMI ZDROJI

- Stavba slova

KOŘEN je nejmenší společná část slov příbuzných.

Může být samostatným slovem (*let, les, hrad, list*).

PŘEDPONA je část slova před kořenem.

Obměňuje význam slova, nemění slovní druh.

Všechny předpony tvoří PŘEDPONOVOU ČÁST.

PŘÍPONA je část slova za kořenem.

Obměňuje význam slova, může měnit slovní druh.

Všechny přípony a koncovka tvoří PŘÍPONOVOU ČÁST.

KONCOVKA je část slova, která se mění při ohýbání.

Nemění význam jen tvar slova. Vyjadřuje mluvnické významy (např. rod, číslo, pád). Existuje jen u slov ohebných, ale zde může být nulová (*pánØ*).

STAVBA SLOVA – ROZBOR STAVBY SLOVA

METODICKÝ POSTUP:

1. Hledáme **kořen** (společnou část příbuzných slov).

o d **le** t o v ý
o d **le** t
le t u š k a

2. Část před kořenem tvoří **předponová část** (skládá se z předpon).

ČÁST PŘEDPONOVÁ KOŘEN ČÁST PŘÍPONOVÁ
PŘEDPONA o d le t o v ý PŘÍPONA

Část za kořenem tvoří **příponová část** (skládá se z přípon a koncovky).

3. Hledáme koncovku (ohýbáním slova).

ČÁST PŘEDPONOVÁ KOŘEN ČÁST PŘÍPONOVÁ
PŘEDPONA o d le t o v ý KONCOVKA
PŘÍPONA
o d l e t o v é h o

ALTERNACE HLÁSEK V KOŘENI

A) Samohlásky

a) prodloužení

hromada – hromádka
vtip – dovítít se
darovat – dárek

b) zkrácení

tráva – travička
mýdlo – mydlit
skála – skalka

c) střídání s jinou samohláskou

stůl – stolek
třást – třese
květ – kvítek

B) Souhlásky

t	→ c	<i>plat – placený</i>
k	→ c	<i>pták – ptáci</i>
k	→ č	<i>liška – lišče</i>
c	→ č	<i>lavice – lavička</i>
d	→ z	<i>seřadit – seřazený</i>
z	→ ž	<i>mráz – mražený</i>
h	→ ž	<i>noha – nožka</i>
ch	→ š	<i>blecha – bleška</i>
s	→ š	<i>přihlásit – přihláška</i>

K alternacím může docházet někdy také v předponách (*naladit – nálada, vycházet – východ, protahovat – průtah*).

DIDAKTIKA ČESKÉHO JAZYKA

OKRUHY PRO DOMÁCÍ PŘÍPRAVU S OSNOVOU A STUDIJNÍMI ZDROJI

- **Slova příbuzná** – jsou slova, která mají:
 - o Blízký význam
 - o Společnou část (kořen)

ODVOZOVÁNÍ SLOV – SLOVOTVORNÝ ROZBOR

DEFINICE:

SLOVO ZÁKLADOVÉ je slovo, ze kterého bylo odvozeno jiné slovo.

Slovo, které nebylo odvozeno z žádného jiného slova, je **SLOVO PRVOTNÍ**.

Nově vzniklé slovo je SLOVO ODVOZENÉ.

př. zima → zimní,
hodina → hodiny → hodinář → hodinářův

Část slova, kterou mají společnou slovo základové i slovo odvozené, se nazývá **SLOVOTVORNÝ ZÁKLAD**.

Část slova, která byla přidána ke slovotvornému základu, aby vytvořila nové slovo, se nazývá **SLOVOTVORNÝ PROSTŘEDEK**.

Obvykle se jedná o předpony a přípony.

METODICKÝ POSTUP:

Při slovotvorném rozboru pracujeme se slovy v základním tvaru (1. p. sg, infinitiv).

SLOVO ZÁKLADOVÉ	dlouhý	ryba	babička	koupit	počítat
	dlouh ý	ryb a			počíta t
SLOVO ODVOZENÉ	dlouh-án	ryb-ník	pra-babička	do-koupit	počíta-č

Slovotvorný základ	dlouhán	rybník	prababička	dokoupit	počítač
Slovotvorný prostředek	dlouhán	rybník	prababička	dokoupit	počítač

Všechna slova příbuzná mají společný kořen, ale jen některá mají společný základ.

- **Hry na rozvoj slovní zásoby**
 - o Najděte slova ukrytá v baloncích
 - o Z přeházených písmen poskládejte slova
 - o Hádání slov
 - o Slovní fotbal

SLOVA NADŘÁZENÁ – PODŘÁZENÁ – SOUŘADNÁ

DEFINICE:

SLOVO NADŘÁZENÉ je název skupiny.

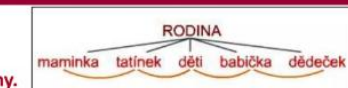
SLOVA PODŘÁZENÁ jsou zástupci dané skupiny.

SLOVA SOUŘADNÁ jsou slova mající stejný vztah ke slovu nadřazenému.

U vztahu **NADŘÁZENOSTI** (hyperonymie) a **PODŘÁZENOSTI** (hyponymie) se jedná o vztah mezi množinou a jejími prvky.

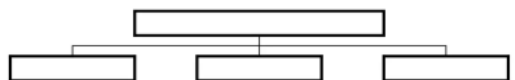
SOUŘADNOST (kohyponymie)

je rovnocenný vztah mezi prvky dané množiny.

GRAFICKÉ ZNÁZORNĚNÍ:

NADŘÁZENOST – PODŘÁZENOST – SOUŘADNOST

NADŘÁZENOST – PODŘÁZENOST

DIDAKTIKA ČESKÉHO JAZYKA

OKRUHY PRO DOMÁCÍ PŘÍPRAVU S OSNOVOU A STUDIJNÍMI ZDROJI

SLOVA PROTIKLADNÁ (ANTONYMA / OPOSITA)

DEFINICE:

SLOVA PROTIKLADNÁ jsou slova opačného významu.

Jedno slovo může mít více slov protikladných, naopak některá slova svůj protějšek nemají (např. číslovky určité nebo citoslovce).

Dle charakteru vztahu mezi pojmenovanými skutečnostmi můžeme antonyma dále specifikovat:

ANTONYMA POLÁRNÍ – vyjadřují kontrast (např. *malý* × *velký*).

ANTONYMA KOMPLEMENTÁRNÍ – vyjadřují dvě poloviny pojmu, z nichž první existenci skutečnosti potvrzuje a druhá popírá (např. *ano* × *ne*), často jsou vzájemně odvozovány předponou *ne-* (např. *učí se* × *neučí se*).

SLOVA JEDNOZNAČNÁ – MNOHOZNAČNÁ

DEFINICE:

SLOVO JEDNOZNAČNÉ má jeden význam.

SLOVO MNOHOZNAČNÉ / VÍCEVÝZNAMOVÉ má více významu.

SLOVA JEDNOZNAČNÁ (MONOSÉMANTICKÁ) jsou méně obvyklá, nejčastěji se jedná o odborné termíny, zeměpisné názvy, vlastní jména a další ojedinělé termíny.

SLOVA MNOHOZNAČNÁ (POLYSÉMANTICKÁ) jsou projevem jazykové ekonomie.

Podstatou polysémie je označování různých skutečností tímž termínem, u něhož došlo k rozšíření významu. Došlo k přenesení pojmenování z jedné skutečnosti na novou, a to na základě určité **vnější podobnosti** těchto skutečností (**metaforizace**), nebo na základě jejich **vnitřní souvislosti** (**metonymizace**).

PŘÍZNAKOVOST SLOV (není učivem 1. stupně ZŠ)

DEFINICE:

POJMY jsou **slova spisovná bezpříznaková** (jsou použitelná jakýmkoli mluvčím v jakékoli situaci, odpovídají lexikální normě, nevyjadřují žádný hodnotící postoj).

Slova příznaková nesou nějaký příznak. To znamená, že kromě prostého pojmenování vyjadřují navíc např.

- **hodnotící postoj** (citové zabarvení / expresivita) – **SLOVA LICHOTNÁ A HANLIVÁ**,
- **dobový kontext** – **ARCHAISMY, HISTORISMY, NEOLOGISMY**, nebo
- **spisovnost** – **SLOVA SPISOVNÁ A NESPISOVNÁ**.

Expresivita může být dán formou slova (**EXPRESIVA INHERENTNÍ**), nebo kontextem (**EXPRESIVA ADHERENTNÍ**).

SPISOVNOST

DEFINICE:

SPISOVNÁ ČEŠTINA je nejdokonalější forma českého jazyka, kterou se dorozumíme v celé ČR. Patří do ní **SLOVA SPISOVNÁ** (používají se např. na úřadech, ve škole při hovoru s učitelem a při psaní) a **SLOVA SPISOVNÁ HOVOROVÁ** (používáme je v běžné komunikaci).

NESPISOVNÁ ČEŠTINA se používá hlavně při hovoru. Obsahuje **SLOVA NESPISOVNÁ**, což jsou nesprávné tvary slov, nářečí atd.

SLOVA SOUZNAČNÁ (SYNONYMA)

DEFINICE:

SLOVA SOUZNAČNÁ jsou slova, která mají stejný nebo podobný význam.

Pokud je v jednom jevu použito více synonymních výrazů, vytvářejí tzv.

SYNONYMICKOU ŘADU (např. *dílo-práce-facha-hokna*).

Synonyma se mohou lišit v přesnosti významové podobnosti:

SYNONYMA ÚPLNÁ – mají vzájemně téměř shodný význam, v textu je lze libovolně zaměňovat.

SYNONYMA NEÚPLNÁ – mají (velmi) podobný význam lišící se např. příznakem, zaměňovat je lze pouze v určitém kontextu nebo situaci (např. *pěkný* || *slíčný*).

HOMONYMA (není učivem 1. stupně ZŠ)

DEFINICE:

HOMONYMA jsou dvojice, trojice... slov, která mají stejnou podobu (psanou nebo zvukovou), ale vznikla nezávisle na sobě, proto je jejich podobnost náhodná (tím se liší od slov mnohoznačných).

PRÁVÁ HOMONYMA se shodují v grafické i fonetické podobě (např. *kolej*, *raketa*).

NEPRÁVÁ HOMONYMA se spolu shodují pouze v jedné z těchto stránek:

- a) **Homografa** – grafická shoda (např. *panický* [ňi]/[ny]).
- b) **Homofona** – fonetická shoda (např. [bít] bít/být).

K jejich vzniku dochází nejčastěji díky přejímání slov z různých jazyků a ohýbání (např. *lež*), ale mohou vznikat také rozpadem polysémie (např. *kohoutek*).

CITOVÉ ZABARVENÍ SLOV

DEFINICE:

SLOVA S CITOVÝM ZABARVENÍM označují vztah člověka k tomu, co pojmenovávají:

a) **SLOVA LICHOTIVÁ / LICHOTNÁ**

vyjadřují kladný vztah.

b) **SLOVA HANLIVÁ**

vyjadřují záporný vztah.

Pozor na slova vulgární (jsou to slova hrubá, sprostá a nadávky).

SLOVA BEZ CITOVÉHO ZABARVENÍ jen pojmenovávají, jsou **NEUTRÁLNÍ**.

NESPISOVNÁ ČEŠTINA – zahrnuje:

- **NÁŘEČÍ (dialekty)** – jazykové prostředky typické pro určitý region (nářečí česká, středomoravská/hanácká, moravskoslovenská/východoslovenská, slezská/lažská),
- **NADNÁŘEČÍ (interdialekt)** – vznikl z více dialektů zachováním jejich společných rysů (např. obecná čeština, která vznikla ze středočeských nářečí),
- **SLANG** – jazykové prostředky používané profesními nebo zájmovými skupinami,
- **ARGOT** – mluva společenské spodiny, která má před veřejností utajit obsah komunikace.